

Educatief pakket KBR museum :

Duik in de fascinerende wereld
van middeleeuwse handschriften
en ontdek hoe ze werden
gemaakt

I. DE 15DE EEUW

De 15de eeuw, die de overgang vormde tussen de middeleeuwen en de renaissance, was een eeuw vol contrasten. Het was een eeuw van conflicten (de Honderdjarige Oorlog eindigde in 1477, de verovering van Constantinopel in 1453), maar ook van grote ontdekkingen (Amerika door Christoffel Columbus, de route naar India door Vasco da Gama...) en zeer belangrijke uitvindingen (de boekdrukkunst, het perspectief...). Ook het humanisme ontstond in deze eeuw.

In onze streken was het de eeuw van de hertogen van Bourgondië. Als bekwame politici en grote kunstliefhebbers begonnen zij met de eenmaking van het toekomstige België en bouwden ze een schitterende handschriftenbibliotheek uit. Op die manier vormden ze een belangrijke stimulans voor de ontwikkeling van een kunst die haar hoogtepunt kende in de steden in onze streken in de 15de eeuw: de verluchtingskunst.

Deze miniatuur is een van de bekendste ter wereld. Het is een voorstelling van de Bourgondische hertog Filips de Goede (rechtopstaand) die de *Chroniques de Hainaut* ontvangt van zijn kopiist (geknield).

DIT ZIJN ENKELE SPREEKWOORDEN UIT DE MIDDELEEUWEN. VERBIND ZE MET DE JUISTE BETEKENIS

- A. Botje bij botje leggen
- B. Iemand op zijn falie geven
- C. In het krijt treden voor iemand
- D. Blauwe maandag
- E. Iemand de handschoen toewerpen

- 1. Iemand afranselen, een pak slaag geven
- 2. Iemand uitdagen
- 3. Van geen betekenis zijn, niet meetellen
- 4. Iemands zaak verdedigen
- 5. Elk zijn aandeel in de algemene kosten bijdragen om ze te kunnen opbrengen

Antwoord

A -

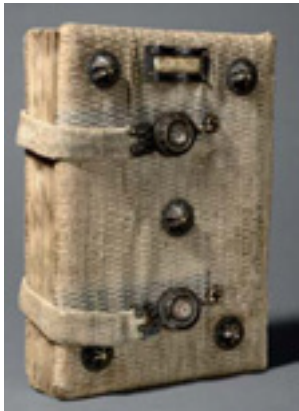
B -

C -

D -

E -

II. HET BOEK: EEN HEILIG VOORWERP

Een boek was een bijzonder voorwerp in de middeleeuwen. Het was een handschrift, 'met de hand geschreven'. Uniek en onvervangbaar. Het was een luxeobject waar kostbare materialen zoals perkament, bladgoud en zilver, leder, kostbare stenen of ivoor voor gebruikt werden. Daarnaast was er maandenlange arbeid voor nodig om tot een afgewerkt product te komen. Twee redenen die ervoor zorgden dat een handschrift duur was en enkel een beperkte elite het zich kon veroorloven.

Een boek had voor iemand uit de middeleeuwen een bijna heilige, magische betekenis. In dit tijdperk baseerden kennis en wetenschappen zich niet op de studie van reële fenomenen, maar op de studie van teksten. Met andere woorden: alles wat geschreven was, was waar omdat het voorkwam in een boek.

Wist je dat?

Volgens een archieftekst uit 1485 zou de stad Pavia voor twee gezangenboeken meer dan het jaarloon van een leerkracht van vandaag hebben betaald.

III. HET HANDSCHRIFT

Wie las het? Wat stond erin?

Aanvankelijk werden handschriften vooral besteld door mensen van adel en door geestelijken. De onderwerpen waren hoofdzakelijk religieus van aard. Het handschrift was vaak een symbool voor prestige en rijkdom.

Vanaf het einde van de 12de eeuw kwamen steeds meer thema's in de handschriften aan bod: verhandelingen over filosofie, logica, wiskunde, astronomie, handboeken over koken, opvoeding, geneeskunde... Tegelijkertijd verschenen de eerste romans, geschreven in de volkstaal in plaats van het Latijn, waardoor boeken nu ook een veel

breder publiek aanspraken. Bij het ontstaan van de universiteiten in de 12de en 13de eeuw hadden ook studenten boeken nodig. Rijke studenten bestelden handschriften bij kopiisten, de armere kopieerden ze zelf. De vraag naar handschriften werd steeds groter.

Wie maakte ze?

Aan de realisatie van een middeleeuws handschrift namen verscheidene personen deel. Een overzicht:

- De **perkamentmaker** maakte het perkament.
- De **kopiist** trok lijnen (schrijfregels) en liet plaats over voor miniaturen, initialen en randen. Daarna kopieerde hij de tekst.
- De **rubricator** structureerde de tekst door de titels of eerste zinnen van een paragraaf in het rood te schrijven. Hij maakt ook eenvoudige initialen.
- De **miniaturist** maakte de miniaturen, de randversieringen en de geïllustreerde initialen.
- De **boekbinder** naaide de verschillende katernen samen en voorzag het handschrift van een kaft.

DE VERSCHILLENDE FASEN IN DE CREATIE VAN EEN HANDSCHRIFT ZIJN IN BEPAALDE MINIATUREN AFGEBEELD.
KAN JE ELKE AFBEELDING MET HET JUISTE BEROEP VERBINDEN?

A.

B.

C.

D.

Antwoord

Kopiist -

Perkamentmaker -

Boekbinder -

Miniaturist -

De perkamentmaker

Het perkament verving papyrus sinds de 2de eeuw. Perkament werd gemaakt van de huid van schapen, geiten of kalveren en kon aan twee kanten beschreven worden. In meer uitzonderlijke gevallen gebruikte men de huid van gazellen, antilopen of struisvogels.

De verschillende fasen in de vervaardiging van perkament:

- De huid laten weken in een kalkbad.
- Haar- en vleesresten afkrabben en de huid reinigen.
- Laten drogen op een horde, een kader in hout of ijzer.
- Bestrooien met pleisterkalk om de vetsporen te absorberen.
- Met een puimsteen de laatste oneffenheden wegwrijven.

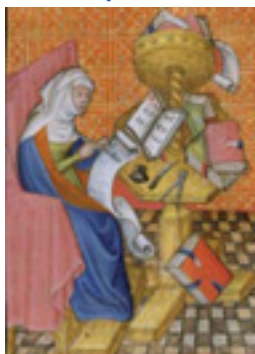

Wist je dat?

Velijn is perkament van een uitzonderlijke kwaliteit. Volgens een legende werd het gemaakt van de huid van een doodgeboren kalf.

De kopiist

'Scribenten in opleiding wordt ten zeerste aangeraden om alle uitpattingen qua lekker eten of drank te vermijden om een vaste hand te kunnen behouden, maar ook te veel omgang met vrouwen en zware arbeid wordt afgeraden!'

Dit is een van de regels bij de opleiding van kopiisten volgens John Dreyfus (geschiedschrijver van de boekdrukkunst).

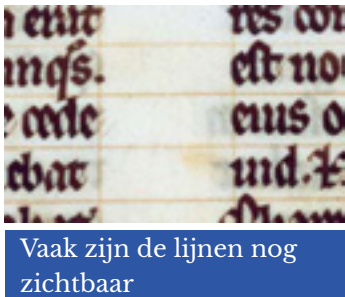
* Religieuze kopiisten

De eerste kopiisten waren geestelijken, monnik-kopiisten. Ze schreven in een ruimte die het scriptorium wordt genoemd, de enige verwarmde plek in een abdij. Later verwees het woord scriptorium naar de ateliers in de stad. De monnikkopiist zat op een stoel, maar werkte soms rechtopstaand. Hij beschikte over een staander met dubbel hellend vlak die gedraaid kon worden om er het oorspronkelijke handschrift en de kopie op te plaatsen of om aan twee handschriften tegelijk te werken.

* Niet-religieuze kopiïsten

Vanaf de 13de eeuw bezaten de abdijen niet langer het monopolie op de productie van handschriften. Een groot deel van de handschriften werd nu in ateliers in de stad vervaardigd.

De kopiïsten waren niet langer geestelijken. Ze leerden hun vak in een ambachtsgilde bij een meester. Ze moesten een opleiding van ten minste zeven jaar volgen. De leerlingen moesten de lijnen trekken waarop de kopiïsten hun letters neerschreven.

Vaak zijn de lijnen nog zichtbaar

Wist je dat?

De kopiïst gebruikte broodkruim om fouten uit te wissen die in houtskool waren geschreven. Deze techniek wordt vandaag nog altijd in kunstacademies gebruikt.

Het schrift en de kalligrafie

Omdat er met de hand werd geschreven, verschilde het schrift sterk naargelang plaats en tijd. De kopiïsten schreven over het algemeen met een ganzenveer die ze bewerkten naargelang de grootte van hun letters.

In 768 (troonsbestijging van Karel de Grote)	Rond de 11 ^{de} eeuw	Rond de 14 ^{de} eeuw	Rond 1450
Karolingisch schrift. Uitgevonden door Karel de Grote om het schrift te uniformiseren. Het schrift dankt dan ook zijn naam aan deze keizer (<i>Carolus Magnus</i> in het Latijn). Zeer goed leesbaar schrift met ronde vormen.	Gotisch schrift. Afkomstig uit Duitsland. Smal, hoekig schrift. Kalligrafisch schrift, traag geschreven en duur. Betekent ook ‘zwarte letter’.	Humanistisch schrift. Rond en cursief schrift (betekent ‘met een snelle beweging geschreven’).	De boekdrukkunst. Uitvinding van de typografie (druktechniek op reliëfvormen) met losse letters.

ONTCIJFER DEZE TEKST:

Waarom schijft u mij niet
en zijn toch genoeg schapen en kalforen in de velden om perkament te
maken
hebt u geen ezel om mijn handschriften te brengen

abt saint laurent.

Antwoord

De boekband

Met een boekband kan een codex worden gemaakt. Het boek, een Romeinse uitvinding, is opgebouwd uit bladzijden, in tegenstelling tot de schrijfrol die in de periode daarvoor werd gebruikt.

De verschillende fasen in het boekbinden:

- Bladen uit het perkament snijden.
- De bladen in twee of vier plooiën, naargelang het gewenste formaat, om folio's te verkrijgen.
- Verschillende folio's samenvoegen tot een katern.
- Meerdere katernen met naald en draad aan elkaar naaien tot een codex.
- Het geheel kaften met een lederen, perkamenten of fluwelen omslag, eventueel verstevigd met houten platten.

Wist je dat?

De persoon die de omslag en de sluiting maakte en kunstig bewerkte, werd een 'illigatorlibrorum' genoemd.

IV. DE MINIATUUR

- Het geheel van versieringen op de handgeschreven pagina heet de verluchting.
- Het woord miniatuur komt van het Latijnse *minium*, wat 'in het rood gekleurd' betekent. In handschriften zijn deze 'miniaturen' kleine afbeeldingen die bedoeld zijn om een
- De initiaal is een versierde letter (soms een eenvoudige kleur, soms volledig uitgewerkte tekeningen).
- De randversieringen vullen de randen van bepaalde pagina's met personages, dieren, planten...

DIT IS EEN PAGINA UIT EEN HANDSCHRIFT. SCHRIJFT IN ELK VAKJE DE NAAM VAN DAT WAAR DE ZWARTE PIJL NAAR VERWIJST.

Antwoord

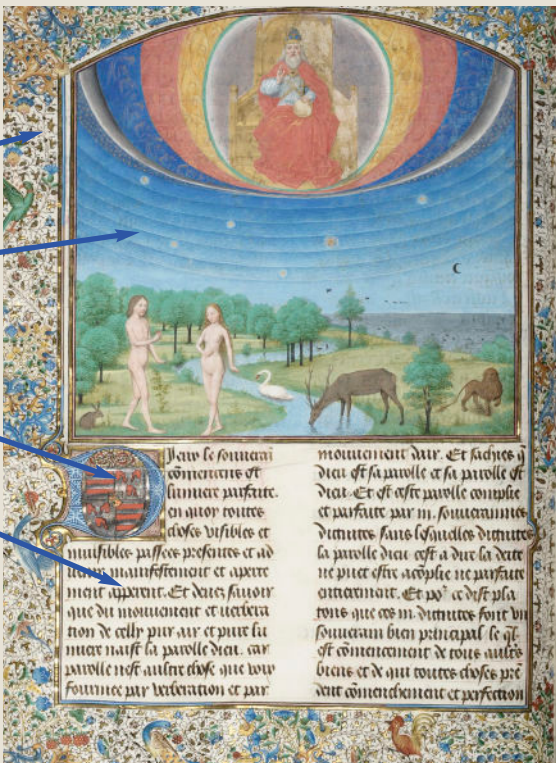
1 -

2 -

3 -

4 -

5 -

Les 7 âges du Monde, het Aards Paradijs van Simon Marmion.

De miniatuur en de kleur

Om kleuren te maken, gebruikt de verluchter pigmenten. Ze worden gemaakt van plantaardige aftreksels (aarde, planten, bloemen...), mineralen (soms heel kostbare stenen) dierlijke of andere extracten (hoorns, hout, tanden, schelpen, insecten...).

Soms werd bladgoud gebruikt voor het maken van initialen of goudpoeder om bepaalde details aan te duiden in een verluchting. De miniaturist gebruikte een agaaststeen of een wolventand om het bladgoud te doen blinken.

* Het maken van een kleur

Er zijn DRIE ingrediënten nodig om een kleur te maken:

- Pigment (een kleurenpoeder)
- Water
- Bindmiddel (eiwit of eigeel, Arabische gom, vislijm...)
Dit zorgt ervoor dat de kleur zich goed vasthecht op het perkament.

De symbolen

Derandversieringen bestonden vaak uit plantenmotieven, kleine personages of dieren, die er soms heel gek konden uitzien. Ze worden ook drolerieën genoemd. Ze konden verschillende betekenissen hebben: ze illustreerden de

tekst, voegden een verborgen betekenis toe of werden gebruikt om iets of iemand belachelijk te maken. Soms hadden ze helemaal niets met de tekst te maken.

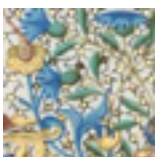
Het **konijn** kan zowel een symbool zijn voor zuiverheid en maagdelijkheid als voor vrouwelijke vruchtbaarheid en erotiek.

De **aap** werd gebruikt om de draak te steken met bepaalde personen.

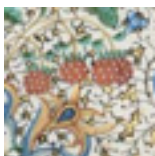
Het **hert** is een christelijk dier dat bekend staat voor het doden van slangen. Het dronk daarna bronwater om zich te beschermen tegen het gif.

De **korenbloem** staat voor verfijning, zuiverheden verborgen liefde.

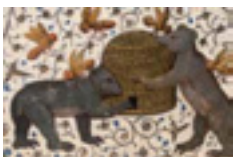
De **leeuw** staat nu eens symbool voor Christus, dan weer voor woeste kracht. Het is de koning der dieren voor de christenen.

De **aardbei** verwijst naar gulzigheid en verleiding, naar voortreffelijkheid, verrukking en dronkenschap.

De **zwaan** staat voor witheid, zuiverheid, zang, maar ook voor de dood. Ze is vaak een symbool voor de metamorfose.

De **beer**, de koning der dieren voor de heidenen, belichaamt de meeste hoofdzonden (woede, ontucht, luiheid, afgunst, gulzigheid)...

IN DEZE MINIATUUR VAN JAN DE TAVERNIER ZIJN 5 ANACHRONISMEN VERSTOPT, DIT ZIJN 5 VOORWERPEN DIE NOG NIET BESTONDEN IN DE MIDDELEEUWEN. KAN JE ZE TERUGVINDEN?

Antwoord

Opmerking: de miniatuur is een grisaille, de miniaturist heeft namelijk enkel wit, grijs en zwart gebruikt om zijn illustratie te maken.

V. DE MINIATUUR EN HET STRIPVERHAAL

Er zijn heel wat gelijkenissen tussen miniaturen en stripverhalen. De enige verschillen tussen deze twee kunstvormen zijn:

- De vorm (miniaturen bestaan niet uit vakjes die elkaar opvolgen, maar uit één enkel beeld).
- De tekstballonnen (er staan geen woorden op een miniatuur aangezien ze de gekopieerde tekst illustreren).

Toch hebben we ons geamuseerd met het toevoegen van tekstballonnen bij de miniaturen met daarin enkele colofons. Dit zijn slotformules waarin de kopiist zijn vreugde of moeheid uitte.

KRUISWOORDRAADSEL

- Volgens een legende gemaakt van huid van doodgeboren kalf.
- Hij vertegenwoordigt veel hoofdzonden.
- Kloosteratelier waarin de kopiisten werken.
- Gekleurd product, organisch of gemaakt van mineralen, en bijna onoplosbaar, dat na vermenging met een bindmiddel verf wordt.
- Vorm van het boek zoals we dat vandaag kennen.
- Versiering van de ruimte rond de tekst.
- Persoon die instaat voor de boekband, het maken van de lederen omslag en de sluiting van een handschrift.

VI. PRAKTISCHE INFO SCHOLEN

KBR museum

Open van dinsdag tot en met zondag van 10.00 tot 17.00 uur
Gesloten op maandag en feestdagen

Tickets:

Gratis voor -18 jaar, Lerarenkaart, museumpas, personen met een handicap (+ 1 begeleider), ICOM-kaart, Brussels Card
Standaard tarief: € 11
Verlaagde tarieven: € 8 of € 4 (zie website)

Voor een vrij bezoek kunt u tickets online reserveren. Gelieve ook een e-mail te sturen naar educ@kbr.be om uw bezoek aan te kondigen, vooral als de groep uit meer dan 25 leerlingen bestaat. Zo kunnen we voor iedereen een bezoek in ideale omstandigheden garanderen.

Adres:

KBR museum, Kunstberg 28, 1000 Brussel
www.kbr.be

KBR is bereikbaar met het openbaar vervoer en toegankelijk voor personen met beperkte mobiliteit.

Groepsaanbod voor scholen:

Er worden interactieve rondleidingen en workshops aangeboden voor klassen vanaf het 3e leerjaar.

Info en tarieven:

Blz. 2 : A - 5 | B - 1 | C - 4 | D - 3 | E - 2
Blz. 3 : Kopijist - A | Perkenantemaker - D | Boekbinder - B | Miniaturist - C
Blz. 4 : Waarom schrijft u me niet? Er zijn toch genoeg schapen en kalveren in de ardenen om perkament te maken.
Hebt u geen ezel om mij handschriften te brengen? Abt Saint-Laurent.
Blz. 5 : 1 - Randversiering | 2 - Miniatuur | 3 - Initiaal | 4 - Tekst | 5 - Verluchting
Blz. 7 : Zonnebril | Pak frietjes | Fototoestel | Schotelantenne | Gloeilamp
Blz. 8 : 1 - Velijn | 2 - Beer | 3 - Scriptorium | 4 - Pigment | 5 - Codex | 6 - Randversiering | 7 - Illigatortilbrorum

Oplossingen: